

A hagyomány a korszerűség pillére

2004 áprilisában – mert akkor mindenáron el szerettem volna búcsúzni Harkai Imrétől, a műemlékvédőtől, az építőművésztől – kiállítással emlékezünk meg róla. Az építész-művész alkotását évtizedek múltán továbbgondolhatják, alakíthatják, az építésznek már csak ez a sorsa, valamennyi művész közül neki kell leginkább számolnia a kötöttségekkel. Az építőművész kizárólag a maga kedvére éppenséggel nem építhet házat, még egy szoborfülke kivitelezéséhez is engedély kell. Rajzolgathat, tervezgethet magának, az viszont végképp nem jut el a befogadóhoz. Az építőművész nem lehet magányos farkas. Azt is megélheti, hogy még életében kicserélik a nyílászárókat, elfalazzák a hallt, mert a használnak úgy hasznosabb. Még szerencséje van, ha valakit megkérnek, hogy gondolja már tovább a meglévő épületet. Harkai Imre maga is ilyen továbbgondoló művész volt, munkásságának nem elhanyagolható része a műemlékvédelem. Tíz évvel ezelőtt lehetőségem volt elmondani, mit tartok lényegesnek Harkai Imre munkásságában. Olyan építész volt, akinek valamennyi tevékenysége kiegészítette egymást. Meggyőződésem, hogy az elméleti szakembert, a műemlékvédőt leginkább az sarkallta, hogy olyan új épületeket tervezzen, amelyek eleget tesznek majd a 21. század kihívásainak. Munkásságának jelentős hányada arra a korszakra esett, amikor a mi térségünkben is kereste az építészet önmagát: a sokféle modern irányzat közül melyik az, amelyik funkcionálisan és esztétikai szempontok alapján is megfelel a mi térségünknek.

Tíz év elmúltával, amikor ismét Harkai Imrere emlékezünk, szakmai barátságunknak három részletére szeretnék rávilágítani.

Ahogy elkezdődött

A nyolcvanas években jól működő filmes műhely volt mifelénk. Siflis Zoltán és Dudás Károly több néprajzi, kvázi szociográfiai filmet is forgatott ebben az időben. Az egyik filmjükhöz, a címére már nem emlékszem, én mondtam a bevezető szöveget. Egy magányos tanya – a hagyományos tanya valamennyi felismerhető jegyével – utolsó lakójáról szólt a film, és a társadalmilag lecsúszott emberről, akiről még azt sem mondhatjuk el, kereste önmagát. Az idős ember sztoikus nyugalommal várta, hogy majd csak elmúlik az élete, az időt egy-egy „fityók pálinkáva” sürgette. Ezen a vetítésen találkoztunk. Én ismertem már Imre néprajzi tanulmányait, ő olvasta az én szövegeimet. Ekkor merült fel, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum könyv alakban is megjelentetné ezeket a tanulmányokat. A könyv *Vajdaság népi építésze* címen jelent meg. Akkortájt felgyorsultak a társadalmi események, a nyolcvanas évek legvégén megalakult a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, a vajdasági magyarok első vertikális szervezete. A társaságban szakmai szakosztályok is alakultak, a vajdasági népélettel foglalkozók két pillanat alatt megegyeztek abban, hogy a JMMT-n belül megalakítják a néprajzi szakosztályt. Harkai Imre, Silling István és jómagam kissé rebellis szellemiségűek voltunk, mi valahogy egyenlőbbek akartunk lenni a sok szakmai szervezet között. A kilencvenes évek legelején Bácskerteszen a JMMT szakosztályaként felvettük Kiss Lajos kiváló zenetudósunk nevét.

A néprajzi szakosztály

Bácskerteszen éppen lakodalom volt, miközben a társaság lehetséges munkájáról beszélgettünk, figyeltük a menettáncot. Akkor a nász nép még végigtáncolta a falut, az örömanya egy almával ropta a frisset, miközben vigyázott az almára, melyet a kezében tartott, hogy ne egyék meg a lagzinézők. Az alma természetesen elfogyott, mire a templomba értek. Mire az ifjú pár megfogadta, hogy holtukig kitartanak egymás mellett jóban-rosszban, a társaság tagjai is közös nevezőre jutottak. Ilyen háttérrel fogadták el a munkaprogramjukat a vajdasági magyar néprajzosok: az évi két szakmai tanácskozást, a zentai karácsonyi kiállítást, valamint a szakmai elismerések kiosztását. Már négyen voltunk, mert a társaság további irányításába bekapcsolódott Nagyabonyi Ágnes is, akivel sikerült egy húrton pendülni. A következő tíz évben, aki csak a népélet kutatásával foglalkozott, csatlakozott hozzánk.

A folytatás

Bizony cudar volt. Elkezdődött térségünkben a polgárháború. Abban a cudar világban voltunk munkásságunk csúcsán, s valamennyien szorgalmasan írogattuk tanulmányainkat, az egyetemen tudományos fokozatot szereztünk. Szentül hittünk abban, hogy az addig a magyar tudományos életben oly ismeretlennek tűnő népeletnek egyre több szegmensét tárjuk majd fel közösen, céltudatosan. A kilencvenes évektől egyre több fontos tanulmánykötet jelent meg. Néhány alapmű is, közöttük Harkai Imrének a magyar házrendszerekről szóló monográfiája. Természetesen a társaságban mindenki a saját képzettsége, szakmai irányultsága alapján művelte a tudományt. Ebben a korszakban Harkai Imrét leginkább a rendszer elmélete érdekelte, s ennek az eredményeit használta fel a Kárpát-medencében található falusi lakóházak rendszerezésekor. Tette ezt akkor, amikor a magyar szaktudomány újragondolta Bátky Zsigmond pozitivistá elméletét a magyar háztípusokról. Gunda Béla újabb típussal bővítette a rendszert, Balassa M. Iván a középkori gyökereit pontosította, Barabás Jenő nagyszabású monográfiájában pedig összegezte mindazokat az eredményeket, melyeket az építészek és néprajzosok a 20. század utolsó harmadáig fontosnak tartottak megfigyelni. Ebben a rendszerben készült el Harkai Imre friss, gondolatébresztő, elsősorban építészeti szempontokat érvényesítő értekezése a házrendszerekről. Az elképzelését lelkesen ünnepezték, de a nagy összefoglaló monográfiában, a *Magyar Néprajzban* nem találjuk bibliográfiai egységként. A fejezetíró valószínűleg nem kívánt belebonyolódni a többnyire csupán építészeti szempontból értékelhető rendszerelméletbe. A *Magyar Néprajz* elkészültekor az anyagi kultúra vizsgálatában még döntően a történelmi kitekintés volt a meghatározó. A népeletet többé-kevésbé térben és időben vizsgálta. A legújabb kor vívmányaival a néprajztudomány nemigen tud mit kezdeni, a jelenségek értelmezését az újabb tudományban, az antropológiában véli felfedezni.

A településrendszerről

A tanyák

Harkai Imre munkásságának meghatározója volt, hogy mérnökként gondolkodott a hagyományról. A tanyák felmérése, ahogy ő fogalmazott, játéknak indult. Ebből a nemes játékból készült el a topolyai tanyavilágról szóló tanulmány, majd az összefoglaló a *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszába*. Meggyőződésem, hogy a tanyák esetében sem kizárólag a történetiség izgatta, hanem az, hogy a régi jó településformát, ahol a lakóhely

és munkahely lényegében egy helyre összpontosult, hogyan lehet korszerűsíteni: a hagyományost összeegyeztetni a 20. század utolsó harmadának követelményeivel. Az igazsághoz tartozik, hogy amikor a topolyai és a kishegyesi határban tanyarombolás zajlott a tagosítás örve alatt, akkor Harkai Imre a gunarasi főút közelébe korszerű farmokat tervezett, nem szállásokat vagy tanyákat: mert abban az időben hatóságilag tilos volt az új tanyák építése. Építésként, településtervezőként hittelt vallotta, hogy bűn megszüntetni ezt a több évszázados életformát, mely végeredményben Bácska gazdasági erejének meghatározója volt, a mezőgazdaság megújulásának a lehetőségét épp az általa tervezett farmtanyákban látta. A farmokon természetes volt a korszerű lakóház, a gazdasági épületek: az istálló, a korszerű mezőgazdasági gépek fészerei, a gabonát is már toronyban őrzik ezeken a birtokokon. A hagyományos tanyából néhány alapvető dolgot természetesen megőrzött. A szórványjellegét, a lazán zárt udvarendekezést, a farmhoz tartozó legelőt a korszerű itatóval. Ez a három elem az, amely meghatározza a tanyákat.

A kétbeltelkes-kertes települések

Topolya településtörténetével foglalkozva akarva-akaratlanul rátalált a másik megosztott településformára, a kertes településre, a szerűskertekre. A bácskai szálláskertes településekről nem tudott a szaktudomány. A jugoszláv településtudomány megkerülte a megosztottság problémakörét, Branislav Kojić nagyszabású összefoglalójában nem tárgyalja a kertes településeket, pedig a múlt század ötvenes éveiben Dél-Bánátban, ott, ahol a hera nevű szerb etnikai csoport falvai találhatóak, Fehértemplom környékén, még volt ilyen település. Az újvidéki Tartományi Műemlékvédelmi Intézet dokumentációjában Nada Vuletić terepbejáró naplóiában találunk rá utalásokat. Engem az egykori kertekre emlékeztetnek a zentai vasúti pálya mellé, illetve Csantavéren a Sár utcában a Csík patak partjára kirakott szárkúpok és szalmakazlak. Még napjainkban is őszutón, illetve tél elején, mert a gazdának oly kicsi a portája, hogy egyszerűen nincs hova lepakolnia a szalmáját, illetve a kukoricaszárat. A magyar néprajztudomány egyik nagy eredménye a hajdúvárosok kertes településeinek felfedezése volt a harmincas években. Györffy István ismertette először, ezt követően a tudomány meghatározó alakjai, Tálasi István, Hoffer Tamás és Hoffmann Tamás pontosította a kertes városok kérdését, melyekről ma már tudjuk, hogy Skandináviától a Balkán-félszigetig ismertek voltak. Az újratelepített egykori Bács-Bodrog vármegyében a Zombori Történelmi Levéltár térképanyagának alapján a Duna melléki kertes települések törté-

neti néprajzáról Bárh János írt további kutatásokat provokáló tanulmányt a kilencvenes években. Azzal ezúttal nem szeretnék foglalkozni, miért volt ez a településtudomány egyik meghatározó témája az elmúlt században, de hogy a hallgatók és az olvasók értsék, voltaképpen miről is van szó, megpróbálom összefoglalni ezek lényegét Harkai Imre nyomán. Ennél a településtípusnál a szérűskertek, vagyis a belsőség külső gyűrűjében található magánbirtoklású gazdasági telephelyek képezték a komplex színtereit a terménytárolásnak, szemnyerésnek és az állattartásnak. A robotmegváltás, a szabad határhasználat és a nagy kiterjedésű, excentrikusan húzódo határok a 18. század végén megindították a tartozéktanyák építését. A települések, különösen Bácskában, többlépcsős fejlődésen estek át a tartozéktanyák megjelenésével, úgy is mint rakodó-, állattartó és időszakos kinnlakásra alkalmas tanyák. A 19. század hetvenes és nyolcvanas éveire a szérűskertek a hiányzó lakófunkcióval is beépültek. Így a településszerkezetek átalakultak gazdag tanyavilággal rendelkező tanyás településekké, ahol a belsőség egy telekké szerveződött, a külsőségben pedig a hangsúly a farmtanyák felé tolódott el. Ez pedig már egy újabb típusa a bácskai településeknek. Ebbe a típusba tartoznak azok a települések is, amelyek nem voltak szálláskertesek, de fejlődésük egyik állomása volt a tanyarendszerű megosztott településtípus.

A *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* adatainak alapján tizenhét bácskai település esetében számolhatunk a szérűskertes, kétbattelkes településekkel. Erről a kérdéskörrel, a szérű és a tanyák kapcsolatáról kicsit más a véleményem. Most, amikor Harkai Imrere emlékezünk, elsősorban a kérdéskör ismételt felvetésére kívántam felhívni a figyelmet. A mérnök Harkai Imrét természetesen a történetiség is érdekelte, ebből építette ki sajátos stílusát, melyet ő etnominimalizmusként definiált. A tanyák történetiségéből a korszerű farmok tervezése kerekedett ki. A modellezés és a kertes települések összefüggéseit nem valószínű, hogy valaha is megfejtem, az atlasz és a levéltári anyagok összefüggéseit egy deskriptív tanulmányban viszont végre illene összefoglalni, mielőtt a modernizáció kedvéért a hagyományos települések magvát is végérvényesen megbontja a modern urbanizmus.

Irodalom

- BALASSA M. Iván 1985. *A parasztházak évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja*. Békés M. Tcs., Békéscsaba
- BARABÁS Jenő–GILYÉN Nándor 1987. *Magyar népi építészeti*. Műszaki Kvk., Budapest
- BÁRTH János 1983. Bácskai megosztott települések. *Cumánia* 13. Kecskemét, 345–372.
- GYÖRFFY István 1926. Az alföldi kertés városok. *Néprajzi Értesítő XVIII.* 105–136.
- HARKAI Imre 1983. *Temerin népi építészete*. Újvidék
- HARKAI Imre 1986. *Gondolatok az élettérről*. Újvidék
- HARKAI Imre 1991. *A Vajdaság népi építészete* (szerk. Balassa M. Iván, a tan. válogatta Harkai Imre).
- HARKAI Imre 1991. *Topolya építészete 1750–1941*. Újvidék
- HARKAI Imre 1992. *Graditeljstvo Bačke Topole 1750–1941* (az előbbi kötet szerb fordításban). Temerin
- HARKAI Imre 1992. *Szabadtéri Néprajzi Múzeum*, Szentendre (Magyar népi építészeti archívum kiadványai)
- HARKAI Imre 1995. *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. Budapest
- HARKAI Imre 1997. *Adorján népi építészete* [Klamár Zoltánnal], Kanizsa
- HARKAI Imre 1998. *Topolya mezőváros tanyarendszere*. Kanizsa
- PAPP Árpád–RAFFAI Judit–TERBÓCS Attila (szerk.) 2003. *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának kommentárkötetete*. Szabadka